

Л. М. Печеникова

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Історія та мовні засоби українських заговлянь

Печеникова Л. М. Історія та мовні засоби українських заговлянь. У статті досліджено окремі моменти становлення заговляння, історію наукових досліджень заговлянь, спроби класифікації, особливості виконання. Проаналізовано функціонування словесної формули відсилання-вигнання хвороб в українських заговляннях. Схарактеризовано функціонально-магічну спрямованість заговлянь як особливого типу образно-емоційного відчуття світу.

Ключові слова: заговляння, лікувальні заговляння, символ, ритм, семантика, здоров'я.

Печеникова Л. Н. История и языковые средства украинских заговоров. В статье исследованы отдельные моменты становления заговора – его соотношение с обрядом, история научных исследований, попытки классификации, специфика исполнения. Проанализировано функционирование словесной формулы отсылания-изгнания болезней в украинских заговорных текстах. Охарактеризовано функционально-магическую направленность заговоров как особенного типа образно-эмоционального восприятия мира.

Ключевые слова: заговор, лечебный заговор, символ, ритм, семантика, здоровье.

Pechenikova L. N. The history of research and language means of Ukrainian charms forming. The article highlights some points becoming spell – its relationship with ritual, the history of research spells, attempts to classify, the specifics of implementation. It shows the functioning of verbal formula of dispatching and banishment of diseases in Ukrainian spells. The functional and magical direction of charm as a special type of imaginative and emotional feeling of the world is characterized.

Key words: spell, healing spells, symbol, rhythm, semantics, health.

Дослідження творів утилітарно-магічного призначення, які в народному побуті та науковому середовищі називають заговляннями, молитвами, заклинаннями, примовками, заговорами, прокльонами тощо, як надбання народної духовної творчості, мають свою багату та давню історію.

Народні заговляння побудовані та засновані на вірі в цілющу силу слова, за допомогою якого людина врівноважувала свої взаємини з навколишнім середовищем та іншими людьми, керувала природними явищами (посприяти врожаю) або покращувала стан здоров'я.

У своєрідному взаємозв'язку з іншими науками їх почали вивчати ще в кінці XVIII – на початку XIX ст. як зарубіжні, так і вітчизняні релігієзнавці, етнографи, філософи, психологи, мовознавці, фольклористи, зокрема О. Архипенко, О. Афанасьєв, М. Бахтін, Ф. Буслаєв, Б. Грінченко, В. Гнатюк, М. Грушевський, П. Єфименко, Ф. Зелінський, Є. Кагаров, Е. Кассієр, Ф. Колесса, М. Костомаров, К. Леві-Брюль, М. Мамардашвілі, Новаліс, В. Петров, О. Потєбня, Дж. Фрезер, М. Хайдеггер, П. Чубинський, Ф. Шеллінг та продовжено в дослідженнях М. Сумцова, В. Доманицького, А. Ветухова, М. Висоцького, С. Верхратського, В. Петрова, Г. Яковлева, З. Болтарович, М. Новикової, В. Антонюк, О. Павлова, М. Гримич, Т. Шевчук, А. Темченка та інших.

Перші згадки про заговляння містяться в Іпатіївському літописі (1047 р.), давньоруських пам'ятках “Изборник Святослава 1073 год”, “Изборник Святослава 1076 год” [6:191], а найдавніші публікації народних заговлянь знаходимо в збірці “Про формули заговлянь на Україні” (Полтава, 1846 р.), в “Записках о

Полтавской губернии” О. Арандаренка (1846 р.) [1:8].

Перші спроби класифікації заговлянь ґрунтувалися на розмежуванні їх за метою: хвороби і здоров'я; кохання та шлюб; побут і суспільні відносини; природа та надприродні істоти (Л. Майков, П. Єфименко) [2], та ті, які мають заговляння на зло, приворотні та на відвертання зла тощо [8].

Більш пізні класифікації зорієнтовані на тематично-цільові ознаки, сферу застосування й об'єкт впливу, наприклад: заговляння реально-побутові, з ознаками соціальних верств, фантастичні, християнських образів, антропоморфні (В. Антонюк) [1]; заговляння на здоров'я породіллі, проти болю та судом, від нездужання та переляку, шептання до коней, звертання до природи, громадські та побутові заговляння (М. Василенко); заговляння лікувальні, захисні, господарські, промислові, любовні, регуляторні (С. Толстая) тощо [9].

У своїй монументальній праці “Історія української літератури” академік Михайло Грушевський зауважив: “Ми не можемо викинути з історії словесного мистецтва ні молитов, ні заповідей, ні заклять, ні заговлянь, оскільки вони вилились в естетичній формі і відповідають тій характеристиці красної словесності, котру ми вище поклали її критерієм: як твору, що виходить з естетичної емоції і має на меті естетичну ж емоцію” [3:51]. Цієї настанови дотримувалося ціле покоління дослідників, у роботах яких українські народні заговляння, молитви, заговори стали об'єктом фундаментального вивчення.

Варто підкреслити, що для означення всього виду утилітарно-сакрального фольклору

М. Грушевський послуговувався декількома визначеннями: молитва, замовляння, закляття, і рідше одним – закляття, замовляння. Однак знаходимо вираз “магічні формули”, який використовується в широкому видовому розумінні, але як правило вживається на позначення невеликих за обсягом уснопоетичних утворень (клятви, примовки). Таким чином, академік підкреслював, що така кількість назв на позначення всіх визначених вище форм указує на існування в українській свідомості “різних категорій молитов-заклять” і розмежовувати та систематизувати їх не має потреби, оскільки замовляння, закляття, молитви, побажання, прокльони (передхристиянського характеру) – “се все тільки нюанси одної магічної гадки, котрі доволі тяжко класифікувати по таким розділам”. Однак молитви-закляття академік пов’язує з явищем магізму, визначивши їх як “магічні дії, магічні формули” та підкресливши: “переконання, що назвавши який-будь предмет, можна ним розпорядитись по волі і, описуючи певне явище, тим самим можна викликати його появу” [3:65–66].

Важливими народними особливостями замовлянь є суворе дотримання порядку розташування слів, заборона їх заміни та відповідне промовляння (пошепки). Магічну силу словесного впливу в замовлянні має інтонація, ритмомелодика з провідною роллю ритму і, як влучно зауважив О. Блок: “Щобвилікувати хворобу <...> – потрібен ритм, який становить сутність замовляння <...>. Ритмічне замовляння гіпнотизує, навіює, змушує” [2:53]. Схожий погляд мав відомий дослідник замовлянь М. Познанський, який зауважив: “... ніде в Європі ми не знаходимо чистих ритмічних чар. Що такі формули існували й існують, ми бачимо на індійських заклинателях змії. Змії закликаються чистим ритмом: або ритмом музики, або ритмом рухів. Такі чари можуть застосовуватись і при лікуванні хвороб <...>. У цих випадках ми бачимо магічну силу ритму цілком вільною від домішок інших елементів. І, що найцікавіше, саме у своєму чистому вигляді ритм як засіб гіпнотичного впливу знаходить визнання в науці. Ця обставина знову-таки показує, звідки слово могло почасті черпати репутацію магічної сили. У синкретичних чарах слово тісно пов’язане з ритмом. А ритм володіє не тільки уявною, а й реальною силою чарування...” [8:286].

На нашу думку, ритм відіграє вагомую роль в життєдіяльності людини як фізіологічного організму, оскільки всі її фізіологічні процеси (серцебиття, ходіння, біг) характеризуються ритмічністю, а порушення періодичності цих рухів призводить до хвороб, душевних хвилювань, зовнішніх перешкод тощо. Саме цим можна пояснити важливість дотримання ритмічності в замовляннях.

Багато цінних доробків про замовляння, примовки, молитви та інші подібні фольклорні твори залишив етнограф-фольклорист Євген Кагаров. Він аналізував утилітарно-сакральні утворення в композиційно-структурному аспекті як невід’ємні складові в структурі цілого обрядового явища [7].

Є. Кагаров підкреслив думку, що таке фольклорне утворення, як молитва, із заклинаннями (закляттями) або замовляннями не є тотожними, оскільки між ними є суттєві структурні відмінності. Відтак, молитви у своєму складі можуть мати звертання або прозови до божества, епічну частину, прохання чи побажання до надприродних істот, наприклад: “*Микола Всесвятий, догідник Господньої, вічний заступник наш, і всюди у всіх лихах помічник наш... Допоможи мені окаянному, Святий Чудотворець, попроси Добродії нашого про здоров’я міцному, позбав мене від мучень і митарств. Амінь*”. Замовляння ж у структурній схемі тексту містять звернений наказ, який найчастіше адресувався хворобі, наприклад: “*Я тебе визиваю, / я тебе викликаю: / розійдиси, розстелиси, / ек піна на воді, / ек роса на траві, / ек мла ділами, / ек дух губами*” [4:45]. Отже, заговор від молитви відрізняється саме наявністю наказового елемента.

Таким чином, ми дійшли висновку, що замовляння варто розподілити за метою та тематикою: лікувальні, соціально-побутові, господарчі та любовні. Саме замовляння лікувального характеру є об’єктом нашої наукової розвідки. Вони складають найчисленнішу групу замовлянь та яскраво представляють дієвість словесного впливу замовляльника на реципієнта.

Замовляння цієї групи побудовані за загальною схемою “повідомлення – формули вигнання хвороби”. На початку такі замовляння містять розповідні формули інформативного характеру, а друга смислова частина поєднує такі магічні словесні формули: спонукальні конструкції – формули вигнання типу “Йди (куди?)”, “Йди (звідки?)”, формули заборони “Не роби (чого?)”, “Тут тобі (що не робити?)”; перформативні висловлювання типу “Я тебе замовляю”; розповідні формули – опис дій магічних істот чи мовця, зокрема й формули погрози; паралелістичні конструкції. Варто підкреслити, що до змісту тексту можуть залучатися розповідні висловлення, які передають те місце, куди виганяється хвороба, наприклад: “*Перелого вітряні і водяні, подумані, погадані, наслані! Я вас і визиваю, я вас і висилаю із його ніг, із його жовтої кості, із його червоної крові. Тут тобі не ходити, кости не сушити, червоної крові не ялити. Піди ти туди, де люде не ходять, де людський глас не заходе!*” [5:68].

Молитовне звернення до місяця, сонця, зірок, води, землі, давніх язичницьких богів, духів через чари слова, магічні жести, дії мали на меті забезпечити здоров’я людині. Наприклад, образ місяця часто використовувався у лікувальних замовляннях, зокрема від зубного болю: “*Місяцю-князю! Вас три у світі: один на небі, другий на землі, а третій в морі, камінь білий. Як вони всі не можуть до купи зійтись, так не можуть у мене, раба Божого Івана, зуби боліти! Нехай тобі золота корона, а мені щастя й здоров’я!*” [5:45].

Отже, цінні за функціональною природою та художньо-поетичними ознаками українські замовляння є справжнім національним езотеричним набутком, який допомагає знайти ключі до світобачення та духовної історії українського народу,

особливостей мови та засобів лікування фізичних і душевних недуг.

Література

1. Антонюк В. Г. Замовляння в мовноінтонаційній системі української народної поезії та побутовому вжитку : автореф. дис... канд. філол. наук. — К., 1994. — 24 с.
2. Блок А. Поэзия заговоров и заклинаний / А. Блок // Собр. соч. в 8-ми т. — Т. 5. — М., 1962. — С. 36—66.
3. Грушевський М. С. Історія української літератури : В 6 т. 9 кн. — Т. 1. — К., 1993.
4. Етнографічний збірник / видає етногр. коміс. Наук. Т-ва імені Шевченка. — У Львові : Накладом Наук. Т-ва імені Шевченка : 3 друк. Наук. Т-ва імені Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1897. Т. 5 / вид. під ред. Івана Франка. — 1898. — VI, 267 с.
5. Замовляння / упоряд., передмова, примітки М. К. Дмитренка. — К. : Видавець Микола Дмитренко, 2007. — 124 с. (Серія «Народна творчість». — Кн. 9).
6. Лларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу : Іст.-реліг. моногр. Видання друге. — К. : АТ «Обереги», 1994. — 424 с.
7. Кагаров Є. Форми та елементи народньої обрядовості / Є. Кагаров // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — Київ, 1928. — Вип. 1. — С. 33—34.
8. Познанский Н. Заговоры : Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул / Н. Познанский // Записки историко-филологического факультета Петроградского университета. — Прага, 1917. Репринт : М. : Индрик, 1995. — 352 с.
9. Толстая С. М. Заговоры // Славянские древности : Этнолингвистический словарь : В 5 т. ; РАН. Ин-т славяноведения и балканистики ; Под ред. Н. И. Толстого. — М., 1999. — Т. 2. — С. 239—244.